

اسطوره‌ها و افسانه‌های کردی

احمد شریفی*

بیت و بیت‌خوانی

در میان آثار فولکلوریک و عامیانه کردها، در جنوب استان آذربایجان غربی داستان‌های اسطوره‌ای و افسانه‌ای منظومی وجود دارد که مطالعه، بررسی، تحقیق و ترجمه آنها از هر نظر شایان توجه و اهمیت است؛ زیرا اغلب این منظومه‌های عامیانه ریشه‌ای بس عمیق در تاریخ و فرهنگ بومی این منطقه دارند. این منظومه‌ها در میان کردها به بیت (Beyt) و گاهی به چریکه (Çirike) مشهورند، (ایوبیان، ۱۰:۱۳۳۵) ولی کلمه بیت بیشتر جا افتاده و زبازد خاص و عام شده است.

بیت قسمتی از ادبیات مخصوص لهجه‌های کرمانجی و عبارت از اشعار مخصوص هجایی است که در کردستان عراق، خاصه در شهرهای اردبیل و کوی سنجاق و رواندز و نواحی اطراف آن، به مناسبت آهنگ مخصوص آن حیران (Hîran) و در بخش غربی رود زاب کبیر کردستان عراق بخصوص در نواحی بادینان (Badînan)، که شامل هوک، اگره (عقره)، زاخو و زیبار است، لاوک نامیده می‌شود. ولی نام کلی این ترانه‌ها بیت است. (مکری، ۲۰:۱۳۲۹)

دکتر عزت‌الدین مصطفی رسول درباره محتوای بیت‌ها می‌نویسد: «بیت‌های کردی تنها بازگوکننده احساسات و رویدادهای عشقی و دلداری نیستند، بلکه بعضی از آنها توأم با آن، بیان‌کننده قهرمانی‌ها و دلآوری‌های کم‌نظیری نیز می‌باشند.» (مصطفی رسول، ۳۹:۱۹۷۰)

تعزیه و مرثیه‌خوانی نیز در بیت جایگاه ویژه‌ای دارد. در بیت، اغلب زنان در سوگ دلدار، شوی، پدر و برادر و... نوحه‌خوانی و مرثیه‌سرایی می‌کنند.

در بیت شریف هموند، هنگامی که شریف در مبارزه با فرمانروایان بابان کشته می‌شود، خواهرش مرثیه سر می‌دهد:

سپرش زرد، مادیانش در رهوار

دستمال ابری بر سرش در اهتزاز

شریف را نکشید جوان گرمسار

سپرش زرد، مادیانش کهر رنگ

شریف را نکشید، دلدارش در انتظار (همان، ۳۹)

بیت‌ها با اینکه در ایران به درستی شناخته شده نیستند و کمتر مورد توجه محققان و پژوهشگران قرار گرفته‌اند، اما از دیرباز مورد توجه مستشرقان و خاورشناسان بوده‌اند. استاد دکتر عبیدالله ایوبیان در این زمینه می‌نویسد: «از قرن هفدهم به بعد، مستشرقان و پژوهشگرانی مانند گرزنی، ژابا، یوستی، میجرسون و اسکارمان به کردستان آمدند و به تحقیقات و ضبط متون کردی پرداختند و بیت‌ها را جمع‌آوری کرده و در خارج به چاپ رسانده‌اند.» (ایوبیان، ۱۳۳۵: ۶)

واژه بیت با اصطلاح ادبی رایج در زبان فارسی که به دو مصرع یک شعر اطلاق می‌شود، متفاوت است. بیت کردی، گاهی یک مثنوی طولانی را شامل می‌شود و دربرگیرنده صدها دو بیتی است.

استاد قادر فتاح قاضی، بیت‌شناس معروف کرد، در زمینه پیشینه این واژه می‌نویسد: «دو کلمه بیت و چند واژه مشابه به آن در موسیقی و آثار فولکلوریک سایر نقاط کشور نیز به کار رفته است. چنانکه در آذربایجان، ترانه‌های محلی‌ای را که عاشق‌ها می‌خوانند، بایاتی یا «بویاتی» می‌نامند. همچنین بنا به نوشته آقای **ابوالقاسم فقیری** در کتاب *ترانه‌های محلی* نوعی ترانه در فارس وجود دارد که آن را واسونگ یا بیت می‌نامند.» (فتاحی، ۱۳۴۵: ۷)

استاد قادر فتاح قاضی براساس گفته بیت‌خوان‌های قدیمی، بیت‌ها را به چهار گروه تقسیم‌بندی کرده است:

۱. **بیت‌های مجازی:** به بیت‌هایی گفته می‌شود که سرگذشت عشاق و قصه‌های عاشقانه را بیان می‌کند؛ مانند زهره و مشتری، هم وزین، و مهر و وفا.

۲. **بیت‌های حقیقی:** در این بیت‌ها برخلاف بیت‌های مجازی، از خدانشناسی و مسائل دینی و اخروی صحبت به میان می‌آید؛ مانند بیت‌های زنبیل فروش، عقیده، قبر، و شیخ صنعان.

۳. **بیت‌های مجلسی:** در این بیت‌ها از روایات و سرگذشت‌های تاریخی و جنگ‌ها سخن به میان می‌رود و چون خواندن این دسته از بیت‌ها در مجالس و محافل بزرگان رایج‌تر بود، لذا این بیت‌ها به مجلسی معروف شدند. در روزگار ما بیت مجلسی به بیت‌های شایسته و با ارزش و لایق، مانند دمدم، حاتم، آرحمان پاشا به به، و لشکری اطلاق می‌شود.

۴. **بیت داوت (رقص):** این بیت‌ها مخصوص برپا کردن رقص است و در حین رقص خوانده می‌شود؛ مانند شم و شمزین، و بیت مدینه. (همان: ۱۱)

نگارنده بر این باور است که باید در این تقسیم‌بندی کهن تجدیدنظر شود و بیت‌ها را براساس محتوا و بینش کنونی از آنها تقسیم کرد، لذا با توجه به محتوای بیت‌ها می‌توان آنها را این گونه نیز دسته‌بندی کرد:

۱. **بیت‌های حماسی و اسطوره‌ای:** در این دسته از بیت‌ها نمادهایی اسطوره‌ای و حماسی از فرهنگ کهن ایرانی وجود دارند؛ مانند: شیخ‌مند و شیخ‌رش (Sêx Mendusêx Res)، مم و آلان (Memaian) و مم وزین (Memūzîn). در این نوع از بیت‌ها، نمادهای حماسی و اسطوره‌ای فرهنگ دیرپای ایرانی به خوبی مشاهده می‌شود. تبدیل شیخ‌مند به مار، مبدل شدن شیخ‌رش به قوچ، سفر افسانه‌ای شیخ‌رش به خورشید، و نبرد شیخ‌مند و شیخ‌رش را می‌توان نماد دیرینی از مبارزه بی‌پایان دو نیروی نور و ظلمت دانست. در بیت مم وزین و مم آلان نیز نمادهای گوناگونی از عصر اسطوره‌ای فرهنگ ایرانی دیده می‌شود.

۲. **بیت‌های رزمی:** شامل آن دسته از بیت‌هاست که در بیشتر آنها عنصر کرد ایرانی با عناصر و اقوام غیرآریایی و غیرایرانی، مانند اعراب، ترک‌ها و رومیان در جنگ و

ستیزند. این دسته از بیت‌ها انسان را بی‌اختیار به یاد حماسه‌های اسطوره‌ای شاهنامه فردوسی و مبارزات دیرین اقوام ایرانی با تورانیان و تازیان می‌اندازد. در این گروه می‌توان به بیت لشکری، بیت درویش عبدی و شیخ میزروی ایزدی اشاره کرد.

۳. بیت‌های بزمی: در حقیقت همان دسته از بیت‌ها را شامل می‌شود که استاد قادر فتاح قاضی از آنها با عنوان بیت داوت (Dawat) و رقص نام برده است. با این تفاوت که رقص کردی (چوپی Copî و هه‌لپه رکی Heîperkî) با رقص فارسی تفاوت فاحشی دارد. بیت شم و شم‌زین از جمله این نوع بیت‌هاست.

۴. بیت‌های مذهبی: گروهی از بیت‌هاست که استاد فتاح قاضی از آنها با نام بیت حقیقی یاد کرده است. در این دسته از بیت‌ها از امور مذهبی، دنیا و آخرت، جنگ‌های صدر اسلام و رشادت‌های سرداران صدر اسلام به ویژه مولا علی (ع) سخن به میان آمده است. در این زمینه می‌توان به بیت خیبر و بیت عبدالرحمن اشاره کرد.

۵. بیت‌های مجازی یا عاشقانه: شامل بیت‌هایی است که در آن سرگذشت عشاق و قصه‌های عاشقانه بیان می‌شود که بخش بزرگی از بیت‌های کوتاه را دربرمی‌گیرد؛ مانند حیران، آریز، بهاره و غیره.

شایان ذکر است که بیشتر چریکه‌ها (بیت‌ها) آمیخته‌ای از نظم و نثرند. ... بیت، هم دارای قطعات و قسمت‌هایی است که خواننده با صحبت‌های عادی و به نثر آن را نقل می‌کند و هم شامل بخش‌های منظومی است که قطعاً باید با آهنگ‌هایی ویژه خوانده شود.

بخش‌های منظوم بیت‌ها به نظم عروضی نیستند، بلکه به شکل سیلابی یا هجایی، یا به عبارت صحیح‌تر، دارای تناسب اصوات هستند؛ زیرا در بیشتر موارد، تعداد سیلاب‌های یک مصرع با مصرع دیگر برابر نیست و تنها وحدت قافیه است که آنها را شعر می‌نمایاند.

قسمت‌های منظوم، همیشه با موسیقی غم‌انگیز و محزون کردی از قبیل آخ، لی، لی، لولو، آمان آمان، حیران و لاوک خوانده می‌شود.

روش کار و جمع‌آوری بیت‌ها

تا حدود بیست سال قبل، بیت در منطقه مهاباد همچنان رایج بود و بیت‌خوانان مشهوری در منطقه می‌زیستند... که بیشتر آنها در شب‌های ماه مبارک رمضان و شب‌های طولانی زمستان در شهرها و روستاهای منطقه، و در منازل و قهوه‌خانه‌ها، و مساجد و تکایا به بیت‌خوانی می‌پرداختند و اغلب از این راه امرار معاش نیز می‌کردند. اما... دگرگونی‌هایی که در مناسبات اقتصادی و اجتماعی جامعه پدید آمد و با ظهور وسایلی چون رادیو، تلویزیون، ضبط صوت و ویدئو و به تازگی ماهواره، به کلی بساط بیت و بیت‌خوانی برچیده شد و اغلب بیت‌خوانان قدیمی نیز یکی پس از دیگری فوت کردند...؛ به طوری که اگر نزدیک به بیست سال قبل در منطقه مکریان حدود صد بیت‌خوان وجود داشت، هم اکنون تعداد آنها انگشت‌شمار و بسیار اندک شده است و دیگر حتی جوانان روستایی هم حاضر نیستند - برای احیای این سنت دیرینه - به فراگیری بیت پردازند. با این روند در آینده‌ای نه چندان دور، ریشه بیت و بیت‌خوانی به کلی قطع خواهد شد.

بیت در استان‌های کردستان، کرمانشاه و ایلام نیز وجود داشته است. ضمن آنکه در میان عشایر و قبایل کرد شمال خراسان هم می‌توان سراغ بیت را گرفت. آنان بیت را «لی - لو» می‌نامند.

در محدوده استان کردستان، سابقاً در سنندج و اطراف آن بسیار متداول بوده است. (مکری، ۱۳۲۹: ۱۲) بیت سیاچمانه (سیه چشم)، عزیز و تکش، تاقه‌دار (درخت تنها) حسین چاپانی و شیرین و فرهاد از جمله بیت‌هایی هستند که در آن دیار هنوز ورد زبان پیرمردان و کهنسالان است. از مرحوم کدخدا اسماعیل نرانی بیت سنجرخان (۱۲۴۰ - ۱۳۷۳) و از اسماعیل زند سلیمی بیت شیرین و فرهاد را شنیده‌ام.

بیت «عزیز و تکش» از جمله بیت‌های معروف استان کردستان است. براساس روایت بیت، عزیز و تکش دو برادر از ایل منمی بودند. این ایل در منطقه دیواندره به سر می‌برند. عزیز و تکش در اواخر حکومت قاجاریه علیه ظلم و ستم رجال قاجار در

منطقه قیام کردند و هر دو در نبرد کشته شدند. شرح حال آنها به صورت منظومه‌ای عامیانه سروده شده است.

Suarel Mehmî sef Bûn we cem

سوارل مه نمَن سرف بُون وَه جَه مْ

Ser Eezîz derken Le lesker Eecem

سَر رَعَه زَبِرْدَاه رَكه ن لَه لَه شَكْر عَه جَه مْ

Eezîz we lalekel, tekes we hefittir

عَه زَبِرْوَه لَالَه كَه ل، تَه كَش وَه هَه فَت تِير

We Mehşere kefitin we dem

وَه مَه حَاسَه رَه كَرَفْتِن وَه دَه مْ

Ĥesen Ĥeĥqeĥ meĥasere sikand

حَه سَه ل حَه لَحَه ي مَه حَاسَه رَه شِكَاثَه

Beĥam firen leskirî dūgmen

بِه لَام فِرَه ن لَه شَكْرِي دُور مَه ن

M ayinekeĥ tekes le westan nayĥ

مَآيْنَه كَه ي تَه كَشْن لَه وَه سَتَان نَآيِي

Leskirî menmî hîc dūwayĥ nayĥ

لَه شَكْرِي مَه نَمِي هِيچ دُوآيِي نَآيِي

(سجادی، ۱۹۵۲: ۱۴۰)

سواران منمی صف بسته و مصمم‌اند

جان عزیز را از گزند سپاهیان قاجار برهانند

«عزیز» با تفنگ سر پر و «تکش» با هفت تیر

در محاصره افتاده‌اند

حسن حلقه محاصره را می‌شکند

اما لشکریان دشمن فراوانند

مادیان تکش رهوار است

جنگاوران منمی خستگی ناپذیرند. (سجادی، ۱۹۵۲، ۱۴۰)

بیت «حسین چاپانی» نیز از جمله بیت‌هایی است که در استان کردستان رایج بود. نگارنده در سال ۱۳۴۶ با بیت‌خوانی به نام «عبدالله کرده» آشنا شد که این بیت را نیک می‌خواند:

میرزام رنجبر، میرزام رنجبر

درختی نشاندیم با خون جگر

درخت افراشته شد چون پایه

من و لیلی نشستیم در سایه

سیاچمانه و سحری، زیلان و شمال، میرزام قله دالاهو و یارممدخان، هم از جمله بیت‌هایی هستند که در استان کرمانشاه سروده می‌شوند. سیاچمانه در مناطق اورانات و شمال‌غربی کرمانشاه هنوز از جمله معروف‌ترین بیت‌هاست. در استان ایلام - که تا چندی پیش جزء استان کرمانشاه بود - معروف‌ترین بیت، بیت «شاکه و منصور» است که هم اکنون نیز بر سر زبان‌های روستاییان پاکدل آن دیار جاری است.

سابقه ثبت و ضبط بیت‌ها در کردستان ایران

گرچه بیت در میان همه عشایر و قبایل و روستاییان کُرد در ایران رایج است، ولی عمده‌ترین قلمرو کنونی آن را باید در میان کردهای آذربایجان غربی جستجو کرد، لذا روشنفکران کرد این منطقه در ثبت و ضبط و ترجمه و نشر بیت‌ها گام‌هایی برداشته‌اند. نخستین کسی که به اهمیت بیت‌ها پی برد و مجموعه‌ای از آنها را گردآوری و منتشر کرد، دانشمند آلمانی پرفسور اسکارمان است. وی در سال‌های ۳ - ۱۹۰۱ م در منطقه مهاباد زیست و بیت‌ها را جمع‌آوری و ثبت و ضبط و ترجمه کرد و مجموعه‌ای را با عنوان *تحفه مظفریه* در سال ۱۹۰۵ م در برلین منتشر ساخت. (مان، ۱۹۷۷: ۱۲)

استاد عبدالله ایوبیان نیز در سال ۱۳۴۲ چریکه (بیت) «خج و سیامند» را با

همکاری دانشگاه تبریز انتشار داد. پس از انتشار این دو مجموعه، روشنفکران کرد که متوجه اهمیت فراوان بیت در مردم‌شناسی و جامعه‌شناسی شدند، به گردآوری و ترجمه و نشر بیت‌ها اقدام کردند که در زیر به تعدادی از این کارها اشاره می‌شود:

۱. ایوبیان، عبیدالله، «گوماتا یا ابراهیم ادهم و افسانه زنبیل فروش کردی»، مجله مهر، شماره ۱۲، تهران، ۱۳۴۴.
۲. فتاح قاضی، قادر، مهرو وفا، تبریز، ۱۳۴۵.
۳. فتاح قاضی، قادر، شیخ صنعان، تبریز، ۱۳۴۶.
۴. فتاح قاضی، قادر، بهرام و گلندام، تبریز، ۱۳۴۷.
۵. قاضی، محمد و حسن، «سخنی درباره منظومه بیت‌های کردی و لاس و خزال»، مجله جهان نو، شماره ۱، تهران، ۱۳۴۸.
۶. ابراهیمی، عزیز، قلعه دمدم و خان زرین پنجه، مهاباد، ۱۳۴۸.
۷. قاضی، حسن، سیدوان (کتاب ارک)، تبریز، ۱۳۴۹.
۸. فتاح قاضی، قادر، منظومه کردی شیخ فرخ و خاتون استی، تبریز، ۱۳۵۱.
۹. فتاح قاضی، قادر، «منظومه کردی گه لو» (نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز)، شماره ۲۸، زمستان، ۱۳۵۳.
۱۰. فتاح قاضی، قادر، سعید و میر سیف‌الدین بگ (متن کردی - فارسی)، تبریز، ۱۳۵۳.
۱۱. حسینی، عبدالحمید، «کاکه میر و کاکه شیخ» (پژوهشنامه مؤسسه آسیایی)، سال دوم، شماره ۴-۱، شیراز، ۱۳۵۳.
۱۲. حسینی، عبدالحمید، «لشکری» (پژوهشنامه مؤسسه آسیایی)، شماره ۴ و ۳، شیراز، ۱۳۵۴.
۱۳. حسینی، عبدالحمید، «برایموک» (پژوهشنامه مؤسسه آسیایی)، شماره ۴-۲، شیراز، ۱۳۵۴.
۱۴. حسینی، عبدالحمید، «سوارو» (پژوهشنامه مؤسسه آسیایی)، شماره ۲، شیراز، ۱۳۴۵.

۱۵. آصفی، عزیز، «حماسه دمدم و خانه زرین‌دست» (پژوهشنامه دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه جندی شاپور)، شماره اول، سال اول، اهواز، ۱۳۴۵.
۱۶. فتاح قاضی، قادر، «عبدالله‌خان مکری» (نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تبریز)، شماره ۱۲۳، سال ۲۹، تبریز، ۱۳۵۴.
۱۷. فیضی‌زاده، طه، درباره داستان عارفانه شیخ صنعان، تبریز، ۱۳۶۵.
۱۸. بحری، احمد، منظومه‌های پایزه، مهاباد، ۱۳۷۳.
۱۹. ریانی، محمد، چریکه (داستان) خج و سیامند (به زبان‌های کردی، فارسی، فرانسه، انگلیسی و آلمانی)، تهران، ۱۳۷۴.

بیت در میان سایر اقوام ایرانی

تا آنجا که محدوده تحقیقات نگارنده اجازه می‌دهد، می‌توان گفت اغلب اقوام دیگر ایرانی نیز منظومه‌هایی شبیه بیت دارند. داستان‌های منظوم اصلی و کرم، کوراوغلی و غریب و شاه صنم که به وسیله عاشیق‌های آذری خوانده می‌شوند، از جمله بیت‌های آذربایجان هستند.

در میان عشایر و قبایل قشقایی نیز به نمونه‌هایی از بیت برمی‌خوریم. شعر در میان ایل قشقایی پایگاهی در خور توجه دارد. عشایر، اغلب به هنگام کوچ، عروسی، عزا و در محافل خصوصی خود هر کدام به سهم حافظه‌شان شعری می‌خوانند و بیشتر سرایندگان این اشعار ناشناخته‌اند. (مجله نور، ۱۳۵۸: ۱۲۸ - ۱۳۶).

ایلات لر، چه آنانکه در لرستان ساکن هستند و چه لرهای بویراحمدی و بختیاری همه کم و بیش داستان‌های منظومی دارند که آن را بیت گویند.

معروف‌ترین بیت و منظومه لری در لرستان، منظومه *دارجنگه* است که به قول مرحوم استاد *انجوی شیرازی*، شاید بتوان گفت که این منظومه‌ای است بی‌مانند و از زبان درختی کهنسال. گفته می‌شود در منطقه لرستان، حدود ۶۰ - ۵۰ سال پیش از این، در بخش چگنی در قسمت جنوبی رودخانه کشکان و در شاهراه بزرگ بین بخش چگنی و کوه‌دشت، درخت بلوط کهنی بر راه جاده (انجوی شیرازی، ۱۳۵۴: ۳۱۶) قرار داشت که وصف آن به صورت منظومه‌ای بیتی در آمده است:

یاران وە ختی Yaran wexitê
 ژ روزگاران رۆزتی Fi Defaavan Rojê
 ژۆه قتان گاهی ji weqitan gahê
 چی «قیس» پوستانویم ژپوست Gî "qeys" Posawîm ji post Rextê
 را گه م کفت سئه و پای عالی دره ختی Rayem kigft ew pay Eelî dirextê
 وات م یه ی دره خت به رذ و برؤ و مه نه Wate mey dirext berz û Birûmend
 که ش مه زان تاریخ حساوسان چه سه ن؟ kes mezan tarîx hîsa û saî cesen?
 کی دهش نیسونت وای دیارکه رده ن؟ ki aes nisunit way diyar kerden?
 دیم ده تکی سئه ماژ لای دارة وە Dim denyê Ema ji lay darewe
 ژ سه وراز فرتورت مه صحنه ت یاره وە ji ew dar Firtût, mehnet barewe
 نه ما نیم نه ده و و ره ی «کیومرت کی» ne mame dewreî "keûmerskîy"
 چه نکه سیامه ک و دیوانم دین Cen e sîyamek û dîwanim din
 هو شنگ و سه و سپای و سه و سانه م دین Hûseny û ew sipaî û ew sanem dîn

ترجمه فارسی

یاران هنگامی
 از روزگاران روزی
 از گاهان گاهی
 چو «قیس» پوشیده بودم از پوست کل (بز کوهی) جامه‌ای
 گذرم افتاد بر پای درخت کهنسالی
 پرسیدم ای درخت بلند تناور برومند
 کسی می‌داند حساب سال و تاریخ و عمرت گذشته از چند؟
 از عمرت چند و چندین سال گذشته؟
 چه کسی تو را در این دیار نشانده؟
 شنیدم صدایی از درخت

از آن کهن درخت تنومند
بدان ای که دردت به جانم افتد
نهالی بودم در دوران «کیومرث»
جنگ «سیامک» و «دیوان» را دیده‌ام
«هوشنگ» و سپاه افسانه‌ای‌اش را دیده‌ام

در میان لرهای بختیاری هم به نمونه‌های فراوانی از بیت برمی‌خوریم. «سخن راندن از شعرهای بختیاری یا به روایت خودشان بیت‌ها، با آن همه زمینه وسیع، برای چون تویی که به ماهی و روزی گوش تو آشنا به این بیت‌ها شده است، نه ادای حقی است و نه گامی در شناسایی، آخر آن همه بیت با آن همه تنوع، با آن همه مضامین و محتوای عاطفی - سیاسی و اجتماعی را چگونه می‌شود گرد آورد؟» (مه نور، ۱۳۵۹: ۱۱۲)

بیت‌های بختیاری ستایش پر مهر و صادقانه‌ای است از شجاعت‌ها، دلیری‌ها و از خودگذشتگی‌ها و... (همان: ۱۱۳)

یکی از مشهورترین بیت‌های بختیاری، بیت ابوالقاسم‌خان است. ابوالقاسم خان پسر امیر مفتح از جمله مخالفانی بود که در زمان رضاشاه پهلوی سر به شورش برداشت... وی مدت زمانی با سربازان قشون رضاشاهی در زردکوه بختیاری جنگید و تلفات زیادی به قشون نظامی آن روز وارد آورد.

بعدها در زمان حکومت محمدرضا شاه پهلوی، رژیم موفق شد با دستکاری تیمور بختیار او را فریب دهد و به تهران منتقل سازد. هر چند به ظاهر او را امان داده بودند، اما در تهران با دسیسه او را از بین بردند.

بیت ابوالقاسم‌خان بیشتر حکایت شرح دلاوری‌ها و ستیز او با قشون دولتی است.

شاد باشید آقا «ابوالقاسم» پیراهن گرامی
تا صد سال کرکس بخورد، هست لاشه نظامی
رضاخان! با بادی^۱ دستم به شالت

۱. از طایفه بابا هادی.

لاشه‌ام را با خود ببر، برنو حلالیت

اکنون جنگ است جنگ

خدا می‌داند که جنگ تفنگ است (همان، ۱۳۲ - ۱۳۳)

معروف‌ترین بیت‌های بختیاری عبارتند از: دی بلال، دوالالی، المان المان، گاگرو، شیرعلی مردون، ابوالقاسم خان، عبد ممدلره، میرزا خرگود، نامدارخان و بختیار. لره‌ای بویراحمدی که در استان کهگیلویه و بویراحمد ساکن هستند، نیز بیت‌های مخصوص به خود دارند. بیت‌های بویراحمدی واکنشی لطیف و پراحساس از زندگی مردم پاکدل و دل‌آینه است؛ مردمی همه لطف و صفا، همه یکرنگی و پاکی. در این بیت‌ها، نه ریا می‌بینی نه دو رنگی، هر چه هست خلوص است و سادگی. (مجله نور، ۱۳۵۹:۱۱۲)

در میان ایل بویراحمدی نیز بیت‌ها انواعی دارند، مثل بیت‌های رزمی و بیت‌های بزمی که «حوشکله» (hoškele) نام دارد و خواندن آن بر عهده زنان ایل است. یکی به اسم «سرخون» [سرخوان] آن را می‌خواند و دیگران پاسخ او را می‌دهند. (همان، ۱۴۸)

یکی از معروف‌ترین بیت‌های لره‌ای بویراحمدی بیت «لهراسب» است:

بویراحمدی‌ها یادم کنید بیشتر سر تنگ

چه کسی دیده یک لرزاده با شاه کند جنگ

تفنگ «عثمانی» کای «لهراسب» قن‌داق از پولاد است

از سرهنگ بپرسید چه به روزگارش آوردم

کای لهراسب در نوگک و خان در پرین

جنازه‌ها را جمع کنید تا ببیند خان

ای خدا سه مرد به من برسان

یاری از «شاه محمد» نه از اسدالله

کت کوتاه و شلوار بلند دیدنی است

ای خدا سرنگون کن تخت رضاشاه

کی لهراسب پسر الیاس، شوی گلابی

تا صد سال کرکس بخورد کشته نظامی (همان؛ ۱۵۰)
چنانکه از محتوای این بیت برمی‌آید، «کی لهراسب» پسر «الیاس» یکی از رعایای
ایل بویراحمدی، علیه «اسدالله خان» و «رضا شاه» قیام کرده و به کوه زده و سرگذشت
وی به مرور به صورت بیت در میان آن ایل درآمده است.

بیت در میان کردهای فراسوی مرزها

در کشورهای ترکیه، عراق، سوریه، ارمنستان، گرجستان، آذربایجان، قرقیزستان و
ترکمنستان نیز اقلیت‌های قابل توجهی از کردها زندگی می‌کنند. در آن سرزمین‌ها نیز
در میان ایلات و عشایر و قبایل کرد نمونه‌های فراوانی از بیت دیده شده است. در این
رهگذر، در زمینه سیر تحولات بیت در میان کردهای ترکیه، عراق، سوریه و بعضی از
جمهوری‌های سابق شوروی مطالبی ارائه می‌شود.

بیت در میان کردهای ترکیه

کردها در چهارده استان جنوب شرقی ترکیه ساکن هستند. به لحاظ مذهبی، فرهنگی
و نژادی رابطه مستقیمی با فرهنگ و نژاد ایرانی دارند. تا قبل از جنگ «چالدران»، آن
سرزمین‌ها نیز در ید فرمانروایان ایران قرار داشت، اما از آن هنگام به بعد مرزبندی‌های
جدید سیاسی آنان (با وجود جداسازی این مناطق بعد از جنگ چالدران)، را از مام
وطن جدا ساخت. با این همه، کردهای ترکیه هرگز رشته‌های پیوند خود را با فرهنگ
ایرانی نبریدند و پیوند فرهنگی - مذهبی خود را همچنان پاس داشتند. ماندگار بودن
بیت در میان آنان به رغم فشارهای شدید اختناق‌آمیز علیه گفت و شنود به زبان کردی
و منع پوشیدن لباس‌های کردی و غیره را می‌توان بخشی از این پیوند دیرین فرهنگی با
دیگر ایرانیان دانست.

ع - رحمی نویسنده کرد با الهام از بیت معروف «مم الان» نمایشنامه‌ای را در دو
پرده نوشته است (همان، ۹) و در سال ۱۳۳۴ (ه. ق) نیز در استانبول کتاب مم وزین

احمد خانی که با الهام از بیت مم وزین سروده شده بود، به چاپ رسید. (مجله کرد، ۱۹۹۳: ۱۰)

یاشار کمال نویسنده نامدار کرد در خاطرات خود به روشنی، رواج بیت را در میان کردهای ترکیه تأیید کرده است و می‌گوید:

«خانواده مادرم... پدرش، برادرانش و همه بستگان مرد خانواده مادرم جملگی از اشقیاهای^۱ معروف بودند... دایی‌ام خاله میرو (Miro) معروف‌ترین اشقیای آن حدود بود و در سرتاسر آنادولی شرقی، ایران و قفقاز شهرت داشت. (مجله کردی، ۱۹۹۳: ۱۵)

من خودم بیت‌ها، ترانه‌ها و آوازهای بسیاری را در وصف شجاعت و رشادت او از دهن مردم شنیده‌ام، وی در همه آنها نقش یک قهرمان را داشت. او در ۲۵ سالگی کشته شد. خانواده ما این افتخار را داشت که گاهی اوقات از معروف‌ترین و نامدارترین بیت‌خوان و شاعر ملی کرد، **ابدال زینکی** (Abdal - Zeynekî) پذیرایی کند. او داستان، بیت و منظومه‌های حماسی برای ما می‌خواند، زانو به زمین می‌زد و حماسه‌سرایی می‌کرد. بیت‌خوان‌ها و داستان‌سرایان دیگری هم به خانه ما می‌آمدند. یکی از آنان **علی عاشق** نام داشت در خانه ما همیشه به روی بیت‌خوان‌ها و منظومه‌سرایان گُرد و تُرک گشوده بود، اغلب به ما سر می‌زدند. من همه آنها را دوست داشتم. بیت‌خوان خانوادگی ما **ابدال موسی** (Abdal Musê) بود. بیت حماسی را درباره چقور آوانیک می‌خواند. در آن بیت از **محمد پاشا** سوره ملی فرمانروای بزرگ کرد

سخن می‌گفت و قهرمانی‌های وی را می‌ستود. در آن هنگام که من کودک بودم، صدها عاشق و بیت‌سرا در آنادولی وجود داشت، از این روستا به آن روستا می‌رفتند و بیت‌سرایی می‌کردند.

عموی پدرم **امیرگلی خان** پس از شکست قیام شیخ سعید مانند اغلب رؤسای عشایر کرد در تبعید به سر می‌برد، او به منطقه ما تبعید شده بود و بیت‌خوان خود را نیز همراه آورده بود. بیت‌خوان (Deng bêj) شب‌ها تا صبح از جنگ‌ها و مبارزات و شکست‌های کردها برایش بیت می‌خواند؛ بیت‌هایی می‌خواند که در اغلب آنها امیرگلی خان شرکت داشته بود. از راهزنان و اشقیاهای شرافتمند و معروف می‌گفت.»

با وجود ممنوع بودن زبان کردی در ترکیه، بیت در آنجا همچنان در میان کردها زیسته است. در چند سال اخیر در جراید کردی استانبول – (Ronahî, Welatême, Welat – Azadî, dengî Azadî) نمونه‌های مکتوبی از بیت کردی دیده می‌شود و نوارهای ضبط شده رادیویی از بیت‌ها منتشر شده است. در سال ۱۹۹۴ احمد آراس، کتاب خج (Xec) و سیامند (Sîymend)، خود را در استانبول انتشار داد.

بیت در میان کردهای سوریه

اقلیت به نسبت بزرگی از کردها در مناطق قامیشلی، آفرین، حلب و شام زندگی می‌کنند که پیوستگی تنگاتنگی با فرهنگ ایرانی دارند و بیت نیز در بین آنان رایج است. ظاهراً، نخستین بیتی که از زبان کردهای آن سامان ثبت شده، بیت مم آلان است که **روژه لیسکو** مستشرق فرانسوی آن را از زبان بیت‌خوان معروف «میشو» بازنویسی کرده و در سال ۱۹۴۲ با ترجمه فرانسوی انتشار داده است. این کتاب با مقدمه مفصلی درباره اوضاع فرهنگی کردهای سوریه و جایگاه بیت مم آلان در ادبیات شفاهی کرد از سوی

«دکتر محمد نورالدین زازا» در سال ۱۹۷۷ از سوی دانشگاه علوم کرد در بغداد دوباره تجدید چاپ شده است.

روشنفکران کرد سوریه، بویژه بدرخان‌ها، در شام اقدام به نشر جراید کردی کرده و در آنها بیت را نیز بسان نوعی اساس فرهنگی مورد توجه قرار داده‌اند. در سوریه مجلات روشنایی (Rosnai)، هاوار (Hawar) و روزنو (Rojanuu) که در آنها نمونه‌هایی از بیت مشاهده می‌شود بین سال‌های ۴۴-۱۹۴۲ انتشار یافته‌اند.

دکتر کامران بدرخان علاقه وافری به بیت مم آلان داشته و قسمت‌هایی از آن را در مجله **هاوار** انتشار داده است. دکتر **جلادت بدرخان پاشا** نیز به هنگام انتشار مجله **روناهی** کوشید ضمن ثبت و ضبط بیت‌ها، بیت‌خوانان کرد را نیز ملاقات و آنان را تشویق کند. در این زمینه در شماره هفتم سال ۱۹۳۲، **هاوار** می‌نویسد:

امروز دو بیت‌خوان مشهور **مشتوبگ بوری و خدوی هندای** به دیدارم آمدند. دکتر **جلادت** در سال ۱۹۴۳ مجله دیگری به نام **روناهی** انتشار داد و در آن مجله نیز نمونه‌های فراوانی از بیت‌های کردی را ثبت و ضبط کرده است. از جمله:

۱. بیت تپلی آقا، شماره ۱۲، سال دوم (۱۹۴۳).

۲. بیت حسن موسی، شماره ۱۳.

۳. بیت باتمان، شماره ۱۶.

دکتر کامران بدرخان نیز در مجله **روزنو** نمونه‌هایی از بیت‌های کردهای سوریه را به چاپ رسانده است:

۱. بیت سوارو، شماره ۳، سال ۱۹۴۳.

۲. بیت موسی خان، شماره ۵.

۳. بیت حاج موسی بگ خطی، شماره ۱۸.

۴. بیت حسن موسی، شماره ۳۹، سال دوم (۱۹۴۴).

۵. بیت سفوکاحاجی، شماره‌های ۳۶ - ۴۶.

روی هم رفته در مجلات **روناهی**، **روزنو**، **هاوار** حدود یکصد بیت بلند و کوتاه کردی به چاپ رسیده است.

بیت در میان کردهای جمهوری‌های شوروی سابق

در جمهوری‌های آذربایجان، قرقیزستان، ترکمنستان، گرجستان، ارمنستان و روسیه نیز شماری از کردها زندگی می‌کنند. کردهای ساکن این جمهوری‌ها را... (آنها را) می‌توان به دو گروه اکثریت روستایی و اقلیت شهری تقسیم کرد. گروه اقلیت شهری که اغلب خبره و تحصیلکرده بودند، خیلی زود متوجه اهمیت بیت‌ها شده و به جمع‌آوری، تدوین، ترجمه و نشر آنها اقدام کرده‌اند و در این رهگذر کارهای فراوانی به چاپ رسانیده‌اند:

۱. خاچاتوریان، آ. چند تکست کردی (شامل چند بیت)، ایروان، ۱۹۳۲.
 ۲. سراس و حاجی جندی. مه م و آیشی، ایروان، ۱۹۳۵.
 ۳. زاکاریان، کارو. جندی حاجی، فولکلور منظوم کردی، ایروان، ۱۹۳۵.
 ۴. جندی، حاجی و ابدال. امین، فولکلور کردی، ایروان، ۱۹۳۵.
 ۵. شیراز، هوهانس. منظومه‌های ملی کردان و آرامنه. ترجمه جلیل ج و درابیان روبین. ایروان، ۱۹۳۵.
 ۶. جندی، حاجی. فولکلور کردی (شامل چند بیت)، ایروان، ۱۹۵۷.
 ۷. ابدال، امین. منظومه‌های ملی کردان، ایروان، ۱۹۵۸.
 ۸. ج، اسپ. منظومه‌ها، ایروان، ۱۹۵۹.
 ۹. جلیل، اردوخانی. بیت‌های تاریخی کردی، بغداد، ۱۹۷۷. (این کتاب یکی از ارزشمندترین کتاب‌هایی است که درباره بیت‌های کردی انتشار یافته و در برگیرنده ۸۷ بیت تاریخی و فولکلوری کردی است.)
- جلیل اردوخانی** گردآورنده کتاب، خواننده خود را با گروهی از بیت سرایان بزرگ کرد ساکن جمهوری‌های شوروی سابق نیز آشنا می‌کند:
۱. اوهانیان، اسراییل. راوی بیت سعیدخان ساکن ارمنستان.
 ۲. شمو، خالد. راوی بیت اسماعیل آقا ساکن قرقیزستان.
 ۳. حمید، فیتوف. راوی بیت جنگ آگری ساکن گرجستان.
 ۴. بوزویان، سارگیس. راوی بیت خوزان داغی ساکن ارمنستان.

۵. شرو، عطار. راوی بیت مم وزین.
۶. رضایی، علی. راوی بیت شیخ میرزای ایزدی، اهل باکو و ساکن ایروان.
۷. شویش، احمد. راوی بیت رستم زال، شیخ سعید، جنگ آگری.
۸. بابایف، شیخ عبدالباز. راوی بیت آگرداغ و شیخ ظاهر ایزدی.
۹. شکو، حسو. راوی بیت فرزنده.
۱۰. چرکزی، غیب. راوی بیت آندرانیک پاشا. (الکسانیان، ۱۹۲۱: ۱۶)

بیت در کردستان عراق

در استان‌های اربیل، کرکوک، موصل و دهوک عراق، در میان کردها، بیت‌های گوناگونی رایج بوده... و هست، ولی در استان‌های سلیمانیه و خانقین و مندلی با حضور کمتری از بیت روبه‌رو می‌شویم. اغلب تکس‌های چاپ شده هم مربوط به استان‌های شمالی‌تر عراق هستند. روشنفکران کرد در آن سامان، تعداد قابل توجهی از بیت‌ها را ثبت و ضبط و منتشر کرده و از خطر از بین رفتن رها نیده‌اند. کتاب‌هایی که در این زمینه منتشر شده‌اند، عبارتند از:

۱. ملاکریم، محمد. گنجینه‌ای از لاوک و حیران، بغداد، ۱۹۶۸.
۲. وردی، محمد توفیق. فولکلوری کردی، نجف اشرف، ۱۹۷۱.
۳. وردی، محمد توفیق. علی برده شانی، نجف اشرف، ۱۹۷۲.
۴. مان، اسکار. تحفه مظفریه، بغداد، ۱۹۷۵ (در دو جلد به کوشش ماموستا همین).
۵. کوردو، قنات. چند تکست فولکلوری کردان شوروی، بغداد، ۱۹۷۶.
۶. زازا، دکتر محمد نورالدین. پیروک نفیس - مم آلان، بغداد، ۱۹۷۷.
۷. دشتکی، عمر شیخ الله. داستان و منظومه کردی، اربیل، ۱۹۷۸.
۸. ایوبیان، عبیدالله. چریکه خج و سیامند، سلیمانیه، ۱۹۷۸، چاپ دوم به کوشش ثروت محمد امین.
۹. مصری، فواد مجید. خج و سیامند، بغداد، ۱۹۷۹.
۱۰. جلیل، جاسم. (از کردان شوروی سابق)، عمر جلالی، بغداد، ۱۹۸۲.

۱۱. خوشناو، جلال ملاحسن، سه بیت کردی، سلیمانیه، ۱۹۸۴.
۱۲. عزیز سعید، عبدالقادر، دو بیت کردی، بغداد، ۱۹۸۵.
۱۳. شریف، محمد کریم. منظومه‌های فولکلوریک کردی، بغداد، ۱۹۸۶.
۱۴. شیخانی، سعدالله و جویتار، خالد. حیران و مرگ غربا، بغداد، ۱۹۹۰.

سخن آخر

بیت، این داشته ارزشمند فرهنگ عامه کردها و دیگر ایرانی تباران را کم و بیش شناساندیم و در این مجموعه نیز با ترجمه تعدادی از آنها آشنا می‌شویم. امید آن داریم که مسئولان مرکز تحقیقات صداوسیما در پی آن باشند و بکوشند نمونه‌های دیگری از بیت را در سایر مراکز صداوسیما گردآوری کنند و آنها را از خطر نابودی برهانند و از این طریق خدمت بس ارزشمندی به فرهنگ دیرپای ایرانی بنمایند.

از سوی دیگر، بر همه روشنفکران و جوانان ایرانی اندیش واجب است که هر کدام در گوشه‌ای از این نیاخاک پهناور، به ضبط و ثبت و تدوین داشته‌های فولکلوریک منطقه و بویژه منظومه‌ها و بیت‌ها اقدام کنند و میراث بهین نیاکان خود را در این روزگار تازیش‌های فرهنگی پاس دارند، در این رهگذر روی سخن بیشتر با به‌اندیشان با سواد روستایی و عشایری است. زیرا روستاها تا حدودی هنوز پاکی و بی‌آلایشی خود را حفظ کرده و به میدان نبرد و تازیش‌های فرهنگ‌های انیری^۱ مبدل نشده‌اند و اجاق فرهنگ ایرانی همچنان در میان خاندان‌ها و ایلات روستایی و عشایری پر فروغ و شعله‌ور است. باشد که نیک‌اندیشان و شیفتگان فرهنگ عامه ما در هر کجا و هر جایگاه اجتماعی که قرار دارند، این رسالت مهم را درک کنند و در این راه از هیچ کوششی دریغ نورزند و شاهد گردآوری ده‌ها و صدها مجموعه فرهنگ عامه باشیم.

در خاتمه ذکر این نکته را نیز ضروری می‌دانم که گفته شود بعضی از بیت‌خوانان، خود بیت‌هایی را سروده‌اند و آن بیت‌ها، دهان به دهان و سینه به سینه نقل مجالس و

۱. انیری واژه‌ای است کردی به معنی شیطانی.

محافل شده و در میان عامه مردم با اندک تغییری در ابیات و جملات و گاهی در محتوا و زمان و مکان رواج پیدا کرده و به عصر ما رسیده‌اند. از قدما در این زمینه می‌توان به بیت عبدالرحمان پاشای بابان منسوب به علی برده شانی اشاره کرد. از متأخران هم باید از بهاره منسوب به احمد کور، ارکان منسوب به محمد بنگین و سنجرخان منسوب به کدخدا اسمایل نرانی نام برد.

منابع

- ۱- ایوبیان، عبیداله، خج و سیامند، تبریز، ۱۳۳۵.
- ۲- اردوخانی، جلیل، بیت‌های تاریخی کردان، بغداد، ۱۹۷۷.
- ۳- انجوی شیرازی، سید ابوالقاسم، مردم و فردوسی، تهران، ۱۳۵۴.
- ۴- الکسانیان، آ، کتب کردی در اتحاد جماهیر شوروی (۶۰ - ۱۹۲۱)، ترجمه احمد شریفی، نسخه خطی.
- ۵ - بوسکی، آلان، «مصاحبه با یاشار کمال»، به نقل از مجله کردی Wan، شماره ۵ (۱۹۹۳) ترجمه فارسی احمد شریفی.
- ۶ - دوره‌های مجلات هاوار، روناھی و روزنو، دمشق.
- ۷- رحمی، ع، «نمایشنامه مهم آلان»، مجله کردی هاوار، شماره ۱، شام، ۱۹۳۸.
- ۸ - سجادی، علاءالدین، تاریخ ادبیات کرد، بغداد، ۱۹۵۲.
- ۹- «سفر به میان ایل قشقایی»، مجله نور، شماره ۶ و ۷، بهمن ۱۳۵۸.
- ۱۰- «سفر به میان ایل بختیاری»، مجله نور، شماره ۸ و ۹، تهران، خرداد ماه ۱۳۵۹.
- ۱۱- «سفر به میان ایل بویر احمدی»، مجله نور، شماره ۱۰ و ۱۱، اسفند ۱۳۵۹.
- ۱۲- شریفی، احمد، یادداشت‌های شخصی در مورد بیت‌ها.
- ۱۳- فتاحی قاضی، قادر، منظومه کردی مهر و وفا، تبریز، ۱۳۴۵.
- ۱۴- مصطفی رسول، عزت‌الدین، ادب فولکلوریک کردی، بغداد، ۱۹۷۰.
- ۱۵- مکرری، محمد، گورانی یا ترانه‌های کردی، تهران، ۱۳۲۹.
- ۱۶- مان، اسکار، تحفه مظفریه، چاپ جدید یا مقدمه استاد هیمن، بغداد، ۱۹۷۷.

الفبای لاتین کُردی

در زبان کُردی آوانگاری وجود ندارد، بلکه از الفبای کامل لاتین استفاده می‌شود و امروزه در کردستان ترکیه، استانبول و ازمیر، لندن، پاریس، آمریکا، دانمارک، آلمان، هلند و حتی هوله صدها نشریه، کتاب و ماهنامه با این الفبا منتشر می‌شود. واژگان در کُردی، به همان شکل تلفظ گویژ (گوش، نحوه تلفظ واژه) تلفظ، نوشته هم می‌شوند. لذا در زبان کردی نیازی به آوانگاری وجود ندارد. که آوانگاری این مقاله بر طبق جدول زیر تنظیم شده است.

«واژه‌نامه‌ها»

کردی	فارسی	لاتین کردی	کردی لاتین	حروف معرب فارسی - کردی
تاسمان	آسمان	Asman	A	آ - تا
ئه سپ	اسب	Esip	E	ا - ئه
به فر	برف	Befir	B	ب
پار	پار - پارسال	Par	P	پ
توپ	توپ	Top	T	ت - ط
تاهیر	طاهر	Tahir		(ت)
سه مه ر	ثمر	Semer	S	ت - س - ص
سه ر	سر	Ser		(س)
سابوون	صابون	Sabūn		
چه رگ	جگر	Cery	C	ج

کردی	فارسی	لاتین کردی	کردی لاتین	حروف معرب فارسی - کردی
چاو	چشم	Caw	C	چ
حاتهم	حاتم	Ĥtem	Ĥ	ح
خه به ر	خبر	Xeber	X	خ
دار	دار	Dar	D	د
زکر	ذکر	Zikir	Z	ذ - ز - ض
زه رد	زرد	Zerd		ظ (ز)
زه میر	ضمیر	Zemir		
زالم	ظالم	Zalim		
ریواس	ریواس	Rêwas	R	ر
رواکه ر	شکارچی	Rawke	Ř	ر
ژاله	ژاله	Jale	J	ژ
شاخ	شاخ	Sax	S	ش
عه لی	علی	Éelî	É	ع
غه م	غم	Xem	X	غ
فه له ک	فلک	Felek	F	ف
قییان	قیان - اسم دختر در کردی. این صوت در زبان فارسی کنونی وجود ندارد.	Vîyan	V	ق
قه له م	قلم	Qelem	q	ق
کیو	کوه	Kêw	K	ک

اسطوره‌ها و افسانه‌های کردی ❖ ۱۲۵

کردی	فارسی	لاتین کردی	کردی لاتین	حروف معرب فارسی - کردی
گاور	گاور - کافر	Gawir	G	گ
لامپا	لامپا	Lampa	L	ل
لال	لال	Laî	L	ل
مه‌رگ	مرگ	Merg	M	م
نان	نان	Nan	N	ن
ئاواره	آواره	Aware	W	و
کورد	کرد	Kurd	U	و
بووک	عروس	Būk	Ū	وو
بوک	قورباغه	Boq	O	و
هه‌وا	هوا	Hewa	H	ه
یار	یار	Yar	Y	ی
که متیار	شغال	Kemîyar	IY	یی
ریوووار	مسافر	Rêbuwar	Ê	ی
بیر	یاد	Bîr	Î	ی
من	من	Min	I	ر